

SOBRE EL VALOR GEOGRAFICOTOPONÍMIC DE L'OBRA *ORÍGENES HISTÓRICOS DE CATALUÑA* (1899), DE JOSEP BALARI I JOVANY

Joan TORT i DONADA
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

La figura de Josep Balari i Jovany, tot i constituir un referent de primera línia en els estudis d'onomàstica i toponímia a casa nostra, no és excessivament coneguda fora del cercle dels especialistes. Tanmateix, pel que va representar la seva tasca com a erudit i investigador en els camps esmentats, i pel seu paper pioner en la introducció i en el desenvolupament a Catalunya d'aquestes disciplines científiques, considerem que val la pena fer-nos ressò de la seva aportació. I, d'una manera particular, fixar-nos en la significació de la seva obra més emblemàtica, *Orígenes històrics de Catalunya*, que va veure la llum l'any 1899 i que va constituir, en si mateixa, una fita de gran transcendència en la recerca toponomàstica de la seva època.¹

Ens proposem, en aquest article, centrar-nos en un aspecte o faceta concreta de la referida obra de Balari: el seu vessant específicament relacionat amb la geografia i amb la toponímia. No és, d'antuvi, el més rellevant de l'obra; i convé subratllar-ho ja d'entrada (els vessants estrictament històrics i filològics hi tenen una dimensió molt més ostensible). Però en la mesura que la geografia hi és, i hi té unes coordenades precises, val la pena que hi dediquem atenció i que ens plantejem fins a quin punt els seus plantejaments es poden avui dia considerar i tenir en compte. Aquest és, en darrera instància, l'objectiu final de la nostra reflexió.

2. UN APUNT SOBRE L'AUTOR I SOBRE *ORÍGENES HISTÓRICOS DE CATALUÑA*

A Catalunya, l'estudi de la toponímia i de l'onomàstica en general ha anat lligat, més que a una escola, a una sèrie de noms concrets. Com assenyalava Enric Moreu-Rey al prefaci d'una obra seva de 1974:

“A Catalunya [...] els estudis onomàstics poden envanir-se ja d'una tradició valuosa que arrenca de l'inici mateix d'aquesta ciència: Josep Balari i Jovany, entre 1877 i 1899, anticipant-se a escoles estrangeres després florents, en plantà unes fites encara no envellides. Acollida de seguida per l'Institut d'Estudis Catalans, i posteriorment per la Universitat de Barcelona, la recerca onomàstica ha produït resultats remarcables i ha atret eminents erudits com Francesc de Borja Moll, Joan Coromines i Antoni M. Badia i Margarit, per citar els més prestigiosos entre els contemporanis.”²

Josep Balari i Jovany (Barcelona, 1844-1904), personatge que les enciclopèdies ens presenten com a fillolleg i erudit, fou catedràtic de grec a la Universitat de Barcelona entre 1881 i 1901.

¹ Per situar Balari dins el context de la història de l'onomàstica catalana vegeu Moreu-Rey, 1974 i 1982, i Amigó, 1989 i 1999. Per a una síntesi del personatge, vegeu Quetglas, 2004.

² Moreu-Rey, 1974, p. 2. Vegeu també Moreu-Rey, 1982, p. 7-8.

Se'l considera continuador d'Antoni Bergnes de les Cases (1800-1879), que el precedí en la càtedra i que fou un dels personatges clau de la universitat restaurada.³ Balari, d'ascendència italiana i d'una sòlida formació lingüística, va dedicar-se més al llatí que no al grec. De la seva trajectòria se subratlla que la pròpia competència i un treball rigorós i pacient a l'Arxiu de la Corona d'Aragó li permeteren posar les bases “d'una mena d'historiografia de les institucions, els costums i les mentalitats *avant la lettre*, que constitueix un producte intel·lectual molt curiós i interessant.”⁴ Una historiografia que té com a concreció senyera l'obra *Orígenes...*, abans esmentada, i que en diversos sentits va ser, en el seu moment, molt innovadora i original. De fet, la mateixa font a la qual fem referència clou el comentari sobre Balari assenyalant que “la seva obra encara espera, en part, l'estudi i la valoració que es mereixeria.”⁵

Pere J. Quetglas dóna una visió sintètica de la figura que ens ocupa en un article recent, significativament titulat “Josep Balari i Jovany. El camí cap a Europa” (Quetglas, 2004). L'autor fa, en aquest article, un èmfasi particular en la faceta més innovadora de l'actitud intel·lectual de Balari, que concreta en tres vessants: com a taquígraf, com a hel·lenista i com a romanista (o llatínia o catalanista, de manera indistinta). Sobre la seva pionera dedicació a la taquígrafia,⁶ val la pena reportar les paraules del mateix Quetglas: “[Balari] i els seus deixebles es feren un fart de taquígrafiar discursos i parlaments arreu de la geografia espanyola, i no hi havia acte mitjanament important en què els promotors no creguessin necessari comptar amb la presència d'un taquígraf per donar-li relleu.”⁷ Quant a la faceta com a hel·lenista, sembla que el seu magisteri fou àmpliament reconegut però en canvi, en opinió de l'autor, a penes es concretà en investigacions en aquest camp.⁸ Cosa ben diferent succeí, en canvi, en el tercer vessant esmentat, la faceta de romanista. Una sèrie de circumstàncies portaren Balari a situar-se progressivament en aquesta estela: d'una banda, l'interès per l'estudi dels cognoms catalans a partir de fonts documentals; de l'altra, el descobriment de Catalunya “com una realitat que mereix ésser tenguda en compte, i ho fa de resultes d'un viatge [...] a Suïssa, on ensopega amb la realitat d'una llengua romànica, el rètic, que tenia uns problemes molt peculiars però també molt semblants als del català d'aleshores.”⁹ Recalca Quetglas que Balari, al final d'aquest llarg itinerari intel·lectual, comença a publicar de manera sistemàtica; i ho fa des de la premissa de partir sempre de documentació escrita i de materials de primera mà. Per això pot afirmar-se que, amb Balari, “comencen de manera seriosa els estudis de filologia catalana pel que fa a l'etimologia, la toponímia, la gramàtica històrica, la lexicografia llatina medieval, etc.”¹⁰

Orígenes històrics de Catalunya, en qualsevol cas, és considerada l'obra fonamental de Balari. Amb ella l'autor va guanyar l'any 1897 el premi Martorell, i fou publicada el 1899.¹¹ És concebuda com una vasta recerca històrica sobre la gènesi de Catalunya, fonamentada en documentació de l'època comtal; concretament, dels segles IX a XII. L'originalitat del treball, però, no radica tant en la seva concepció genèrica d'“obra històrica” com en la seva organització metodològica i, en definitiva, en la seva materialització concreta. En aquest sentit —i aquí hi ha la gran novetat de la fórmula de treball adoptada per Balari—, l'autor fa una anàlisi rigorosa de tot l'aparell documental de què disposa, amb el propòsit de descobrir l'etimologia dels noms de lloc, posar en relació aquests noms amb el territori a què fan referència i, en última instància, poder interpretar-los com a “claus explicatives” del procés històric medieval català.

³ Vegeu, al respecte, el text “Breu història dels estudis de filologia grega a la Universitat de Barcelona”, dins la pàgina de presentació del Departament de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona, <http://www.ub.es/filologiagre-ga/presentacio/index_presentacio.htm>. Consulta de 24.9.2007.

⁴ *Ibidem*, nota 2.

⁵ *Ibidem*, nota 2.

⁶ Segons Quetglas, “la passió que despertava la taquígrafia a Barcelona en la segona part del segle XIX només es pot comparar, salvant les distàncies, amb l'èxit actual i imparable de la informàtica.” (Quetglas, 2004, p. 44).

⁷ Quetglas, 2004, p. 44.

⁸ Quetglas, 2004, p. 45.

⁹ Quetglas, 2004, p. 47.

¹⁰ Quetglas, 2004, p. 48.

¹¹ Hi ha una segona edició, en tres volums, publicada el 1964. Vegeu, a la bibliografia, Balari, 1899.

ORÍGENES HISTÓRICOS
DE
CATALUÑA

POR EL DOCTOR

D. JOSÉ BALARI Y JOVANY

CATEDRÁTICO DE LA FACULTAD DE FILOSOFÍA Y LETRAS DE LA UNIVERSIDAD DE BARCELONA

PRESENTE DE LA REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS

ATENDIDO DE NÚMERO DE LA DE CIENCIAS Y ARTES Y SOCIO DE LA DE JURISPRUDENCIA Y LEGISLACIÓN
DE LA MISMA CIUDAD

Premio MARTORELL (20.000 pesetas)

DEL CONCURSO DE 1897

CON LICENCIA

BARCELONA
ESTABLECIMIENTO TIPOGRÁFICO DE HIJOS DE JAIME JEPUS
CALLE DEL NOTARIADO, N.º 9.—TELÉFONO 111

1899

Pel que pertoca a les fonts, la base amb què treballa Balari és constituïda essencialment per documents dels segles IX a XII de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i dels arxius dels capítols catedralicis de Barcelona, de la Seu d'Urgell, de Vic i de Girona. A banda, i amb caràcter complementari, l'autor fa esment també d'una sèrie de llibres d'història i de geografia que ha utilitzat. Entre aquests últims, cita el *Nomenclátor geográfico-histórico de la provincia de Gerona*, d'Alsius i Pujol; el *Diccionario geográfico-estadístico-histórico* de Madoz; les *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, el *Butlletí* i l'*Anuari* de l'Associació d'Excursions Catalana i dos llibres de Carles Bosch de la Trinxeria: *Records d'un excursionista* i *Pla i muntanya*. Es tracta, en qualsevol cas, d'obres de data bastant pròxima a la de l'inici de la preparació dels *Orígenes* i que, des d'una perspectiva històrica de la geografia, podem considerar prou expressives de l'època.

Quant a l'estructura, l'obra està dividida en quatre parts: "Geografia", "Reconquesta", "Feudalisme" i "Civilització". En conjunt comprèn un total de 733 pàgines, de les quals la part de "Geografia" va de la pàgina 31 a la 300. Tant per la prelación en l'ordre com per les xifres relatives (el 35% del llibre correspon a aquesta part, que és la més extensa de totes), podem concloure que Balari donà en el seu estudi un protagonisme molt gran a la geografia. A l'epígraf següent analitzarem quin abast concret tingué aquest protagonisme, i de quina manera es va plasmar materialment.

3. EL LLOC DE LA GEOGRAFIA A *ORÍGENES HISTÓRICOS DE CATALUÑA*

3.1. El punt de partida: un criteri ordenador de l'espai geogràfic¹²

Balari dona inici a l'obra, com hem dit, per la part de "Geografia". I ho fa amb un paràgraf que, cara al lector, és tota una declaració de principis. Sobretot, en relació amb la transcendència que tindran el territori i els seus noms —la *nomenclatura geogràfica*, parafrasejant l'autor— com a fonament general de la recerca. Diu Balari:

"En los 'Orígenes históricos de Cataluña' ocupa lugar preferente la geografía de esta región, porque en su nomenclatura se halla uno de los fundamentos principales de su historia. Los nombres geográficos son vestigios que han quedado como testimonios de los más antiguos pobladores de Cataluña, por cuya razón su estudio ofrece también interés de actualidad. Los más antiguos documentos, que contienen nombres de lugares en su forma original ó la más próxima a su origen, son los únicos monumentos que han de servir de base del estudio geográfico, porque la nomenclatura actual presenta más ó menos alteradas las formas primitivas."¹³

De quina manera es proposa Balari dur a terme l'anàlisi de la nomenclatura geogràfica catalana? Essencialment, a través d'una sistematització adequada dels noms. En altres paraules: mitjançant una *ordenació* que li permeti, a fi de comptes, jerarquitzar i classificar de forma coherent la informació geogràfica i toponímica de la qual disposa. I que no és poca: és el fruit d'anys i anys de pacient recerca documental als arxius, tot sintetitzant aquesta informació en cèdules. Ara arriba el moment de posar ordre. I, amb l'ordre, i amb les dades —toponímiques i geogràfiques— degudament organitzades, vindrà la possibilitat de "construir" un relat: el dels *orígens històrics* del país. Balari no es proposa, doncs, finalment, fer una feina diferent que la de qualsevol especialista del ram: *historiar*. L'originalitat de la seva tasca està, en tot cas, en el

¹² Sobre la relació entre *noms* i *territori*, i entre *geografia* i *toponímia*, vegeu: a) en una perspectiva general, Moreu-Rey, 1965 i 1982; Rosselló Verger, 2004; i Tort, 2002a i 2006; b) com a aproximacions clàssiques, Darby, 1957; i Dauzat, 1932 i 1971; c) en relació amb els problemes de conceptualització de l'espai, vegeu Domingo, 1997; Moreu-Rey, 1995; i Tort, 2000 i 2003.

¹³ Balari, ed. de 1964, I, p. 19. La cursiva és nostra. En totes les transcripcions de fragments del llibre hem respectat l'ortografia original, tant del castellà com del català.

mètode. En l'èmfasi que posarà d'entrada en el territori i en el nomenclàtor geogràfic i toponímic del país —als quals atorga una significació veritablement fundacional. En això serà, indubtablement, un pioner. De fet, la seva perspectiva innovadora serà àmpliament reconeguda pels autors posteriors.

Les circumstàncies descrites permeten entendre que la referida primera part dels *Orígenes* estigui organitzada en vint-i-vuit capítols. Capítols que, globalment (i deixant al marge els que tenen una dimensió més genèrica o de compendi, com ara els dos primers o bé el darrer), constitueixen un esquema força complet de classificació conceptual de la nomenclatura geogràfica. Observem-ho a través dels respectius enunciats:¹⁴

1. Geografia històrica
2. Catalunya
3. Orografia
4. Pedres
5. Elevacions i cims (I)¹⁵
6. Elevacions i cims (II)
7. Elevacions i cims (III)
8. Vessants¹⁶
9. Muntanyes de forma cònica
10. Unió de les muntanyes
11. Separació de les muntanyes
12. Concavitats
13. Plans
14. Hidrogeologia
15. Corrents intermitents
16. Cascades
17. Dipòsits d'aigua (I)
18. Dipòsits d'aigua (II)
19. Dipòsits d'aigua (III)
20. Canals de desguàs¹⁷
21. Vegetals (I)

¹⁴ En aquest cas, en tractar-se d'una llista de conceptes, hem cregut preferible traduir al català els enunciats de referència.

¹⁵ A l'original, "cumbres".

¹⁶ A l'original, "laderas".

¹⁷ A l'original, "canales de desagüe".

- 22. Vegetals (II)
- 23. Vegetals (III)
- 24. Vegetals (IV)
- 25. Noms d'idees relatives
- 26. Denominacions capritxoses
- 27. Construccions
- 28. Caràcters ètnics dels noms geogràfics

A la vista de la relació de capítols, la primera cosa que es pregunta el lector és si la classificació és aleatòria o bé si està estructurada segons una lògica interna. El mateix Balari, en un paràgraf del capítol preliminar, ens ho aclareix:

“El inventario de nombres geográficos, formado merced al análisis de los documentos mencionados, ofrece puntos de vista de importancia para la historia de Cataluña. La comparación pone de relieve las diferencias que existen entre nombres de orígenes diversos por ser procedentes de distintas lenguas. Este contraste se manifiesta especialmente cuando se ponen en parangón los de origen latino con los que no son de esta misma lengua. No hay duda de que en la lejana época á que los más antiguos documentos se refieren, y aun en tiempos anteriores á ellos, la diferencia de lenguas era indicio de razas. [...] Cataluña [...], que con el tiempo vino á ser un abigarrado conjunto de elementos étnicos de distintas procedencias, se constituyó, según de tales datos se desprende, del *elemento indígena* al cual se agregaron *griegos, romanos, galo-romanos, godos, sarracenos y francos*, esparcidos con más ó menos densidad en diferentes puntos del territorio. [...] La población de la *Marca de España*, con cuyo nombre fue conocido en la época de la reconquista el territorio comprendido entre el río Llobregat y los montes Pirineos, se distinguió de un modo especial por una colonización romana, que tenía mucho de común con las de Provenza y Alta Italia. [...] Además de los nombres por los cuales se viene en conocimiento de las razas que poblaron el país, la nomenclatura geográfica ofrece otros que son descriptivos de los accidentes topográficos. La interpretación de los mismos en general no es difícil, porque pertenecen al bajo-latín que fue hablado en esta región. [...] En los que se refieren á la orografía, hidro-geología y vegetación, se echa de ver como característico el uso de nombres comunes empleados en significación figurada ó metafórica, lo cual constituye otro de los puntos de vista peculiares de este estudio.”¹⁸

Convé dir, finalment, que dels 28 capítols assenyalats n'hi ha uns quants que s'aparten, si més no en aparença, de la lògica classificatòria seguida amb caràcter general. Es tracta de l'1 (“Geografia històrica”), el 2 (“Catalunya”), el 25 (“Noms d'idees relatives”), el 26 (“Denominacions capritxoses”), el 27 (“Construccions”) i el 28 (“Caràcters ètnics dels noms geogràfics”). En realitat no s'aparten d'aquella lògica, sinó que més aviat apunten a una escala de referència diferent. I, considerats en la perspectiva del conjunt de l'obra, ens adonem que el seu contingut respectiu té una dimensió que podríem qualificar de “transversal”: ajuda a omplir els buits existents i a connectar conceptes que d'una altra manera haurien quedat excessivament fragmentats.

¹⁸ Balari, ed. de 1964, I., p. 19-20. La cursiva és de l'autor.

3.2. L'afinitat semàntica' com a criteri de conceptualització. Anàlisi d'un exemple de detall

Passarem ara a examinar l'estructuració interna dels capítols. Agafarem com a exemple i punt de referència el tercer, titulat "Orografía". Es tracta un capítol especialment important dins de l'obra, perquè l'abast semàntic del concepte és molt gran i exigirà que l'autor el desenvolupi en aquest i en altres capítols. Diu Balari, respecte d'això:

"La *orografía* trata de la descripción de las montañas. El relieve terrestre, propio de esta parte de la geografía, será estudiado en la significación de las palabras desde el punto de vista etimológico, en cuanto sea dable, lo cual coadyuvará al descubrimiento de los orígenes históricos de Cataluña, que es el fin principal que este libro se propone investigar. Este estudio comprenderá las diversas formas de dicho relieve, cuyos tipos principales son colinas, montañas y sierras, y además los accidentes topográficos que las caracterizan."¹⁹

Pròpiament, dins el capítol tercer analitza els conceptes següents:²⁰

. Puig	. Quera	. Montells	. Cervera
. Pujal	. Cot	. Montaña	. Puigcerver
. Pujol	. Codina	. Montañola	. Serra
. Pujolar	. Codol	. Pena	. Serrat
. Roca	. Pera	. Penella	. Serradell
. Quer	. Mont	. Penedés	

A semblança del que succeïa amb l'organització del llibre en capítols, la conceptualització no és aquí aleatòria sinó que està presidida per criteris d'afinitat semàntica. Aquests criteris portaran l'autor a tractar de forma consecutiva els noms que tenen la mateixa arrel —com ara els vinculats, respectivament, amb *puig*, *mont*, *pena* o *serra*—, i a encadenar uns noms amb uns altres en funció de la "proximitat" en el significat ("proximitat" tant literal com analògica o metafòrica).

Els mateixos criteris d'afinitat semàntica serviran a Balari, en els capítols següents, per continuar desplegant el concepte d'*orografía* en altres nivells i en altres plans. I posteriorment, per passar als conceptes d'*hidrografía*, primer, i de *vegetació*, després. Del concepte de "munta-nya", doncs, en sentit ampli (objecte del capítol tercer) passarà al nivell concret de la litologia ("pedres", capítol quart), als noms de les parts culminants ("elevacions i cims", capítols 5, 6 i 7), als "vessants" (capítol 8), a les formes còniques (capítol 9), a la idea de "connexió" o de "separació" entre muntanyes (capítols 10 i 11), a les "concavitats" (capítol 12) i a les formes planes (capítol 13). A continuació entra en joc tot l'univers de significats relacionats amb l'aigua: "hidrogeologia" (capítol 14), corrents intermitents (capítol 15), cascades (capítol 16), aigües estancades ("dipòsits d'aigua", capítols 17, 18 i 19) i canals de desguàs (capítol 20). Finalment, dedicarà quatre capítols (del 21 al 24) als diferents plans de significació vinculats amb la vegetació.

¹⁹ Balari, ed. de 1964, I, p. 67. La cursiva és de l'autor.

²⁰ Els transcrivim respectant l'ortografia original.

3.3. Sobre el tractament dels noms geogràfics

Assenyalàvem a l'epígraf 4.1 que els *noms geogràfics*, entesos en el sentit més ampli de l'expressió, tenen a *Orígenes...* un protagonisme explícit —gairebé fundacional. Hem tingut ocasió de comprovar, després, que una de les tasques que porta a terme l'autor a la seva obra, des de l'inici fins al final, és la de sistematitzar. Ara bé, la tasca de sistematització de Balari, que és molt encomiable i que es projecta en diversos plans, no arriba tanmateix al punt d'abordar una de les grans qüestions teòriques de l'onomàstica: la distinció entre *nom comú* i *nom propi* (o, dit d'una altra manera, la distinció entre els noms utilitzats en un sentit “comú” o “genèric”, i els noms utilitzats en sentit “propi”). Tot al llarg de l'obra que ens ocupa, l'anàlisi dels noms deixa en un segon pla aquesta qüestió: unes vegades perquè és òbvia (és indubtable que Catalunya, Segre o Montblanc són topònims —i, per tant, noms propis); altres vegades perquè és ambivalent (*coma* o *congost*, per exemple, són genèrics geogràfics, però poden tenir valor de topònims); altres vegades, finalment, perquè l'autor no té a l'abast prou informació geogràfica, històrica o lingüística per pronunciar-se amb seguretat. El resultat, a la pràctica, és que la consulta d'*Orígenes* suscita a vegades en el lector una sensació de desconcert: el de no saber si es troba davant un diccionari etimològic dels noms comuns (geogràfics) o bé davant un diccionari onomàstic. L'aparença inicial de l'obra és, en aquest punt, d'una certa confusió.

Convé, però, no portar-se a engany. Per un cantó no hem de perdre de vista que la qüestió de la naturalesa dels noms (comuns i propis) és extraordinàriament complexa, i estem lluny de poder-la donar per científicament resolta.²¹ Per l'altre, hem de tenir ben present que Balari, pioner indiscutible en la matèria, escriu en una època en què encara no hi ha (ni a Catalunya ni a l'Espanya) una ciència onomàstica —ni altres disciplines amb connexions importants amb l'onomàstica, com la dialectologia— construïda. No és estrany, en aquest context, que l'autor no manifesti al llarg de l'obra una intenció expressa de destriar noms comuns i noms propis. Tots els noms geogràfics (o sigui, relatius al territori) són potencialment interessants a l'efecte de la seva recerca; i davant la impossibilitat de disposar d'altres fonts d'interès (com podrien ser uns atlas lingüístics o una àmplia base de dades procedents d'enquesta oral), l'aparell documental —d'un gran rigor i d'una gran solidesa, com ha estat reconegut— esdevé el seu referent fonamental i gairebé únic. Tot plegat, al cap i a la fi, posa en evidència que un sentit molt arrelat de la mesura i una prudència sense fissures van presidir en tot moment la tasca científica del nostre personatge.

Hem volgut il·lustrar les consideracions anteriors amb una selecció de fragments on poden observar-se amb claredat el sentit i les particularitats de la qüestió exposada. Hem triat a l'efecte quatre entrades corresponents a noms orogràfics (*coma*, *grau*, *serra* i *afrau*); dues entrades de noms hidrogràfics (*riera* i un fragment de la llarga entrada relativa als noms dels rius), i, finalment, quatre entrades de topònims que presenten clares interaccions amb noms comuns (*Boí* —amb la grafia arcaïtzant *Bohí*—, *Congost*, *Montagut* i *Vallgorguina*).

a) Noms orogràfics

“**Coma.** Esta palabra procede del bajo-latín *comba* de origen incierto. Su significación es la de cañada ó espacio de tierra que hay entre dos montañas ó alturas poco distantes entre sí. Las aguas que se deslizan de las montañas corren por el fondo de las cañadas, y no es raro ver consignada alguna vez esta circunstancia en los documentos. En uno del año 918 se habla de *ipsas conbas unde aqua discurrit per imbes* y en otro del año 1011 se lee respecto del particular *et vadit per comam qua pergitur ad flumen Ted*. No debe

²¹ Una introducció a aquesta problemàtica, des de la perspectiva de la toponímia, vam desenvolupar-la fa uns anys en forma d'article (Tort, 1999).

confundirse la *coma*, que es cañada, con las llamadas *comas* en los Pirineos, que son montañas altas, unidas, cubiertas de césped y de grande extensión, en donde no hay ni peñas ni precipicios y tienen buenos pastos para el ganado, como la *coma de Vaca*, la *coma Lleterá*, la *coma del Orria* y ya *coma de Bassibés*. [...]”²²

“**Grau.** Corresponde esta palabra al mismo orden de ideas que dieron origen á las denominaciones de *balç* y *cingle*, de que es una especie particular por tener la cima también llana, pero de menor extensión. Labernia define la palabra *grau* como término orográfico, diciendo que es ‘la costa tallada que separa una planura de altra’. En esta definición falta mencionar la circunstancia característica de ser llana la cima. Precizando más la definición puede decirse que es la cornisa de un derrumbadero; sendero natural que corona un despeñadero; camino cortado en los peñascos ó rocas escarpadas que caen verticalmente. Dimana de la palabra latina *gradus*, que propiamente significa la parte de las escaleras por la cual subimos ó bajamos. Como palabra orográfica y teniendo en cuenta su significación metafórica tomada del anfiteatro, equivale á *grada*. Se formó por el cambio de la *d* en *u*, y de la misma suerte que de *ped-em* y *sed-em* se formaron *peu* y *seu* en catalán, asimismo de *grad-um* resultó *grau*. Las antiguas escrituras hacen mención de algunos *graus* o precipicios existentes en el terreno montañoso y accidentado de Cataluña. La escritura de dotación de la Iglesia de Santa María de Manresa, que es del año 1022, en la descripción de los términos de la misma hace mención de un *grau* diciendo: *et pertransit per summitatem ipsius serrae ad ipsum gradum super vallem Formosam*. [...]”²³

“**Serra.**²⁴ Esta palabra procede del bajo-latín *serrum* y significa la cordillera de montes o peñascos cortados. Varios son los lugares conocidos con el nombre de *serra*. Un documento del año 1031 hace mención del término de *Sancti martini ad ipsa serra*, que es el lugar de Sant Martí *Saserras* del partido de Figueras en la provincia de Gerona. A legua y media de la Bisbal, en la misma provincia, hay un lugar llamado *Serra*. En una escritura del año 1068 se nombra Collsabadell, en el Vallés, como situado en la parroquia *sancte marie de ipsa serra*. Sant Feliu de *Saserra* es un lugar que dista cuatro leguas y media de Vich, y *La Serra* es una aldea situada á legua y media de Valls en la provincia de Tarragona”.²⁵

“**Afrau.**²⁶ Este vocablo geográfico no se encuentra en los antiguos documentos, y sin embargo es comunmente usado en Cataluña. Bosch de la Trinxería da del mismo la siguiente definición diciendo: ‘*Afrau*, en francés *couloir*, esberla, trench; es lo pas entre duas timbas, pas no gayre llarch y molt estret. [...] *L’Afrau* sol ésser emboscat sol ésser emboscat y apenas hi penetra’l sol.’”²⁷

b) Noms hidrogràfics

“**Riera.** De la palabra *ripa* proceden en el bajo-latín *riperia* y *rivaria*, cuyas formas han dado lugar en el italiano á la palabra *riviera*, en castellano á *ribera* (por apócope *vera*), en portugués *ribeira* (por apócope *beira*), y en catalán á *riera*. En su origen significaba tierra regada por una corriente de agua, después por extensión, el curso mismo del agua. Esto explica, porque la palabra *riera* en catalán tiene el significado de *rambla* unas veces y de *arroyo* otras, correspondiendo por consiguiente á un cauce ó á una corriente menos

²² Balari, ed. de 1964, I, p. 141. La cursiva, en aquest cas i en els restants, llevat d’indicació contrària, és de l’autor.

²³ Balari, ed. de 1964, I, p. 111.

²⁴ Sobre la problemàtica que presenta la caracterització del concepte serra vegeu Moreu-Rey, 1988.

²⁵ Balari, ed. de 1964, I, p. 77.

²⁶ Hem triat l’entrada AFRAU perquè il·lustra sobre els criteris i les fonts de referència que utilitza Balari quan no disposa de documentació específica sobre els noms.

²⁷ Balari, ed. de 1964, I, p. 131.

importante que un río y más que un torrente. Respecto de la antigüedad de esta palabra puede citarse una escritura del año 956, en que se hace mención de unos molinos y de la riera —*et ipsa riera*—. En un documento que es del año 977, relativo á la fundación del monasterio de Sant Pere de Besalú, se lee respecto del particular: *villam et omnem terram seu rieram, cum omnibus molendinis ac molendinariis ex utraque parte.*²⁸

“**Nombres de los ríos. (Color)** [...] En la descripción de los términos de Solsona, con fecha del año 977, se habla del *riuo nigro*, llamado *rio nero* en un documento del año 997. De un *riuo ner* da cuenta la escritura de donación de Mir Bels, del año 1071, con referencia á Sant Juliá de Loria en el valle de Andorra. El puerto de Viella, en el valle de Arán, es corto, pero elevado, y de él y de las montañas que bordean la pintoresca ribera de la capital nace el *rio nere*, río negro, así llamado porque, si bien sus aguas son cristalinas, el cauce si embargo se halla sembrado de piedras negras, que le hacen aparecer de dicho color. Atraviesa la capital del valle y á veinte pasos de la población entra en el Girona por su margen izquierda. (**Temperatura**) Un documento del año 944 hace mención de un villar del condado de Gerona, situado en la dependencia de Sant Martí, cuyo nombre de *Rivofredo*, río frío, indica la temperatura baja de la corriente á que se refiere. La escritura de donación del conde Fredelaus, del año 815, cita un *riuo freto* en el condado e Urgell, una escritura del año 999 y en el condado de Barcelona es nombrado en el año 1077, un torrente llamado *riuo fredo*, situado cerca del castillo de Santa Perpetua. (**Según su curso**) La dirección tortuosa de una corriente de agua fue también uno de sus caracteres distintivos y fundamento de su denominación. Con referencia al valle de Brocá y Lillet, en el condado de Cerdaña, es nombrado en el año 984 el *Riatorio*, y el vizconde Pere Ramón, en su testamento del año 1114, hace mención del *riu tort* en el pago o distrito de Baridá también en la Cerdaña. Es nombrado en el año 1079 el *riuum curuum*, riu corb, ó río curvo, con relación al castillo de Angulariola, junto á los términos de Tárrega. (**Según su cauce**). Han servido de base para dar nombre á los ríos, los lodos, arenas ó piedras contenidas en su cauce. En la provincia de Gerona hay un lugar llamado *riudellots de la Creu*, río de lodos, que corresponde al ayuntamiento de Palol de Rebaridit, situado á una legua y media de Gerona, del cual hace mención con el nombre de *rio de Llutos*, la bula del Papa Benedicto VIII expedida en el año 1017 á favor del monasterio de Sant Esteve de Bañolas.[...] A una legua de Vich se halla la villa de Sant Martí de *Riudeperas*, cuya *parrochia sancti martini de riuo petrarum* se encuentra mencionada en un documento del año 1167. El nombre de la villa de *Riudecols* en la provincia de Tarragona, significa lo mismo que *Riudeperas*, porque la palabra *col* es contracción de *cool* procedente de *codol*, piedra, mediante la pérdida de la *d*.”²⁹

c) Topònims en general

“**Bohí.** El *valle de Bohí*, rodeado de montes elevados y escabrosos, se halla en la falda de los Pirineos que dividen el Pallars del valle de Arán. [...] Este valle debe su nombre al pueblo de *Bohí*, que está situado en la pendiente de una montaña entre el río Tor y el arroyo de Taull, que pasa casi rozando las paredes del pueblo. El barranco estrecho y muy profundo del Taull tiene un puente de piedra de un solo arco á la entrada de la población. En el convenio celebrado en el año 1140 entre Pere, obispo de Urgell, y Jofre, obispo de Roda en Ribagorzana, se hace mención del *Vall de Bohí* llamándole *Valle Bovino*. [...] En la escritura de convenio del año 1067, antes citada, se hace mención de *uall de buin* y *uilla de buin*, cuya *n* final se perdió más tarde, conforme á una ley fonética general en la lengua catalana, y quedó convertida esta palabra en *bohí*.”³⁰

²⁸ Balari, ed. de 1964, I, p. 147.

²⁹ Balari, ed. de 1964, I, p. 148-153.

³⁰ Balari, ed. de 1964, I, p. 136-137.

“**Congost.** La alta cordillera de montañas que cierra la Plana de Vich por la parte meridional, tiene una cortadura llamada del *Congost*, cuyas vertientes son muy rápidas, elevadas y escarpadas en su mayor parte formando un canal profundo, que tiene poco menos de tres horas de longitud desde el pueblo de Ayguafreda al norte hasta el de la Garriga en su extremo sud. El río que lo atraviesa es llamado *Congost*, que nace entre los términos de Santa María de Seva, Balañá y Brull, y es afluente del Besós. [...]”³¹

“**Montagut.** El adjetivo *acutus* se ha empleado para caracterizar algunos montes. En el partido judicial de Montblanch, de la provincia de Tarragona, hay el pueblo de Montagut. El monte nombrado *Puig de Montagut*, de figura cónica, se halla en dicho término y se cree que de él nace la etimología del nombre de este pueblo. El Montagut se levanta en el extremo meridional de la Plana d’Ancosa, que es una prolongada cima de altas montañas, y de ella está separada por un *coll* ó puerto en cuyo centro está situada la parroquia del mismo nombre. Hay en la provincia de Gerona el pueblo de Montagut, en el antiguo condado de Besalú, de cuya parroquia hace mención una escritura del año 966, y de la *ecclesia Sancti Petri de Monteacuto* habla otra del año 1019. El monte llamado Montagut, coronado con las ruinas de un castillo, parece que está vigilando la hermosa comarca de la cuenca del Terri, regada por las aguas de este río, afluente del Ter.”³²

“**Vallgorguina.** El lugar llamado *Vallgorguina* se encuentra á poco más de una legua distante de Arenys de Mar. El valle en que está situado, es muy delicioso así por la exuberancia de la vegetación como por la abundancia de agua que por todos lados brota. La significación del calificativo *gorguina* no ofrece dudas, pues se echa de ver claramente que es un derivado de *gorch*. [...] En el año 1083 aparece el adjetivo *gorguina*, que es el que ha prevalecido, al hacerse mención de la *parrochia sancti andree de ualle gurguina*.”³³

4. CONCLUSIONS

Resumirem, en aquest darrer punt, les qüestions que considerem més significatives de l’anàlisi que hem dut a terme sobre Balari i sobre la seva obra més coneguda.

Des d’una perspectiva general, pensem que hi ha prou motius per rescatar de l’oblit tant la figura que ens ocupa com els *Orígenes històrics de Catalunya*. Tant l’autor com l’obra de referència són dipositaris d’uns valors que podem qualificar de permanents, més enllà de la seva significació fundacional en l’onomàstica catalana. L’autor, perquè en múltiples plans posa en evidència una inescapable curiositat intel·lectual i una capacitat molt notable d’obrir nous horitzons en la recerca científica; qualitats que ens permeten situar-lo en la línia dels estudiosos i investigadors que han destacat en el sentit de crear *vincles transversals* entre unes ciències i unes altres.³⁴ L’obra, perquè, a banda de la innovació que va representar a Catalunya en el moment de la seva aparició, és un precedent indefugible (en allò que fa referència al lèxic geogràfic i a la toponímia) dels diccionaris de Coromines. I no solament això. Aporta, també, criteris de mètode i de sistemàtica que encara avui poden ser tinguts en compte. Ho hem pogut veure, explícitament, en relació amb els problemes de la conceptualització de l’espai geogràfic, de la interacció entre noms i territori o bé de la correspondència i la reciprocitat entre noms comuns geogràfics i topònims. En diversos sentits, hem pogut comprovar l’interès que pot tenir la lectura de l’obra des de l’òptica d’avui —en la línia de la reivindicació de la figura de Balari de què ens fèiem ressò a l’epígraf segon.

³¹ Balari, ed. de 1964, I, p. 129.

³² Balari, ed. de 1964, I, p. 94-95.

³³ Balari, ed. de 1964, I, p. 178.

³⁴ Sobre la concepció de l’onomàstica com una ciència de vocació interdisciplinària, idònia per a promoure vincles i connexions amb altres ciències, vegeu Tort, 2002b

Des de la perspectiva específica de la ciència geogràfica, constatem també que Balari és un autor d'interès. Diríem, especialment, en dos plans: el de la geografia històrica i el de la toponímia geogràfica (o, si ho preferim, de la geografia toponímica). D'una banda, és explícita i patent en l'autor la voluntat d'estudiar un territori concret (Catalunya) sense dissociar en cap moment la geografia de la història, els processos relatius a l'espai dels relatius al temps; aquí diríem que hi ha la premissa fonamental de la seva recerca. D'altra banda, aquest estudi geogràficohistòric —o historicogeogràfic— del territori s'ha de fer necessàriament, segons Balari, partint dels noms —de la *nomenclatura geogràfica*, en expressió seva— com a referent permanent i indefugible. Conseqüent amb aquesta idea, l'autor adopta un plantejament d'estudi dels noms no pas enciclopedista o merament historicista, sinó *integrat*: partint d'una documentació sòlida, buscant la connexió entre uns noms i uns altres i fent un ús constant del mètode comparatiu. I, en darrer terme, posant la toponímia geogràfica al servei d'una interpretació territorial de la història de Catalunya.

Per tot plegat, podem concloure que l'originalitat i el caràcter innovador —almenys, al nostre país— del mètode de treball de l'autor és una de les claus del prestigi i el renom assolits per l'obra, esdevinguda avui dia punt de referència obligat en la història de l'onomàstica catalana.

BIBLIOGRAFIA

- AMIGÓ, R. (1989). *Sobre inventaris de noms de lloc. Introducció metodològica*. Reus: Edicions del Centre de Lectura.
- AMIGÓ, R. (1999). *Introducció a la recerca en toponímia i antroponímia*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BALARI, J. (1877). "Orografia, estudio etimológico de los nombres de cimas o cumbres de montes". *Mélanges de Mythologie et Linguistique*, núm. 225.
- BALARI, J. (1890). *Poesía fósil. Estudios etimológicos*. Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer.
- BALARI, J. (1890). *Escritos filológicos*. Nova edició, a cura de Pere J. Quetglas. Barcelona: Alta Fulla, 1990.
- BALARI, J. (1899). *Orígenes históricos de Cataluña*. Nova edició, en tres volums. Introducció d'A. Griera. San Cugat del Vallès: Instituto Internacional de Cultura Románica, 1964.
- DARBY, H.C. (1957). "Place-names and geography". *The Geographical Journal*, núm. 123, p. 387-392.
- DAUZAT, A. (1932). *Les noms de lieux. Origine et évolution*. París: Delagrave.
- DAUZAT, A. (1971). *La toponymie française*. París: Payot.
- DOMINGO, C. (1997). *Els noms de les formes del relleu*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- DWIGHT, B. W. (1865). *Modern Philology: its Discoveries, History and Influence*. Nova York: Ch. Scribner.
- MOREU-REY, E. (1965). *Els noms de lloc. Introducció a la toponímia*. Barcelona: Unió Excursionista de Catalunya.

- MOREU-REY, E. (1974). *Toponímia catalana. Assaig de bibliografia*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MOREU-REY, E. (1979). “Els estudis d’onomàstica”. *XVII Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos. Aplec de les ponències i comunicacions*. Santa Coloma de Queralt: Ajuntament.
- MOREU-REY, E. (1982). *Els nostres noms de lloc*. Palma de Mallorca: Moll.
- MOREU-REY, E. (1988). “Novament sobre el contingut semàntic de *serra*”. *BISO*, xxxii, pp. 26-28.
- MOREU-REY, E. (1991). *Antroponímia. Història dels nostres prenom, cognoms i renoms*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MOREU-REY, E. (1995). “Tipologia toponímica”, dins ROSELLÓ, V.M.; CASANOVA, E., editors, *Materials de toponímia-I*. València: Generalitat Valenciana - Universitat de València, p. 45-52.
- QUETGLAS, P.J. (2004). “Josep Balari i Jovany. El camí cap a Europa”, dins MALÉ, J.; CABRÉ, R.; JUFRESA, M. (curadors), *Els grans mestres de la filologia catalana i la filologia clàssica a la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 41-50.
- ROSSELLÓ VERGER, V.M. (2004). *Toponímia, geografia i cartografia*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- TORT, J. (1999). “Algunes reflexions sobre el concepte de topònim”. *Butlletí Interior de la Societat d’Onomàstica*, 77, p. 59-72.
- TORT, J. (2000). “Els noms de lloc i la geografia. La toponímia com a eina per a la conceptualització de l’espai”. *BISO*, núm. 83, pp. 86-98.
- TORT, J. (2002a). *La toponímia del Baix Camp. Una interpretació geogràfica*. Reus: Associació d’Estudis Reusencs.
- TORT, J. (2002b). “El repte de la perspectiva transversal. L’onomàstica, un camí a la interdisciplinarietat”. XXVIII Col·loqui de la Societat d’Onomàstica. Maó-Ciutadella de Menorca. En curs de publicació a *BISO*.
- TORT, J., (2003). *A propòsit de la relació entre toponímia i geografia: el principi de significativitat territorial* dins CASANOVA, E. i VALERO, L. R., XXIX Col·loqui de la Societat d’Onomàstica. Teulada-València, Denes, 2003, p. 675-688.
- TORT, J., (2006). “Els noms de lloc i el territori. La toponímia des de la geografia” dins MALLORQUÍ, E., (coord.), *Toponímia, paisatge i cultura. Els noms de lloc des de la lingüística, la geografia i la història*. Girona, Universitat de Girona, p. 69-99.